

МОНОЛОГИК НУТҚНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ВА ПСИХОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Зилола Исмаиловна САЛИШЕВА

Фалсафа фанлари доктори (PhD)

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Тошкент, Ўзбекистон

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Зилола Исмаиловна САЛИШЕВА

Доктор философии по педагогическим наукам (PhD)

Узбекский государственный университет мировых языков

Ташкент, Узбекистан

FUNCTIONAL AND PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF MONOLOGICAL SPEECH

Zilola Ismailovna SALISHEVA

Doctor of Philosophy (PhD) on Pedagogical Sciences

Uzbek State World Languages University

Tashkent, Uzbekistan

UDC (УЎК, УДК): 378.147:811-25.

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования):

Салишева З.И. Монологик нутқнинг функционал ва психоллингвистик хусусиятлари// Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2021. — № 5 (40). — С. 69-87.

<https://doi.org/10.36078/1638865287>

Received: August 25, 2021

Accepted: October 17, 2021

Published: October 20, 2021

Copyright © 2021 by author(s).

This work is licensed under the Creative

Commons Attribution International

License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Аннотация. Тил ва нутқ ўзаро узвий боғлиқ ҳамда мураккаб ҳодисалар бўлиб, артикуляцион, физиологик, рухий, ижтимоий фаолиятлар натижаси ҳисобланади. Шу боис тил ва нутқ масалалари тилшуносликнинг ҳам, психологиянинг ҳам, методиканинг ҳам ўрганиш объекти саналанади. Тилшуносликда нутқ тилнинг махсули сифатида ўрганилса, психология нутқ жараёнининг индивид билан боғлиқ хусусиятларини ва физиологик механизмларини таҳлил қилиш билан шуғулланади. Боғланишли нутқ шаклидаги мулоқот жараёни мураккаб бўлиб, сўзловчи мулоқот юритиш учун миясида юзага келган фикрни тугал бир шаклда идрок қилиб олгач, уни ташқи нутқда ифода қилишга киришади. Шунга кўра, монологнинг ички ва ташқи турлари ажратилади. Нутқ аввалдан режалаштирилган ва тайёрланган бўлиши, айти пайтда у режалаштирилмаган ва, табиийки, тайёрланмаган нутқ бўлиши ҳам мумкин. Нутқнинг режалаштириш жараёни ички нутқ деб аталиб, унда сўзловчи ўзи ифода қилмоқчи бўлган фикрларга мос лисоний воситаларни танлай бошлайди. Ботиний ва зохирий нутқ тушунчалари қадимги Шарқ алломалари ҳамда қадимги грек файласуфлари асарларида ҳам ўзига хос ўрин тутган, ботиний нутқ зохирий нутқни тайёрлаб берувчи муҳим омил сифатида тавсифланган. Тилни ўрганиш жараёнида махсус ички нутқни ривожлантиришга эътибор қаратиш лозим, чунки ҳар қандай нутқ биринчи навбатда ички нутқдан бошланади, кейин у ташқи нутқда намоён бўлади. Ички нутқ фаолиятини ўрганиш, айниқса, иккинчи тилни ўргатишда муҳим аҳамиятга эга. Нутқнинг юзага келиши, аввало, унинг лингвистик жиҳатларига боғлиқ. Нутқ

жараёнида тил материалларини ўзаро боғлиқ шаклда қўллаш талаб қилинади. Монолог нутқ — юқори даражада коммуникатив, маълумот берувчи бирлик ва ўз фикрларини маърузачи томонидан изчил ифода этиладиган фаолият. Психологик ва лингвистик нуктаи назардан, нутқнинг бу тури диалогик нутққа қараганда анча мураккаброқ. Монологик нутқ кўникмаларига эга бўлиш бир вақтнинг ўзида ҳам мантикий-психологик, ҳам лингвистик дастурнинг бажарилиши билан боғлиқ.

Калит сўзлар: монолог; ички ва ташқи нутқ; тайёрланган ва тайёрланмаган нутқ; фикрни дастурлаш; грамматик таркиб; лексик бирлик; иккинчи тил; боғланишлилик; узвийлик; мантикий изчиллик; контекстуаллик; баёний; тасвирий; муҳокама матн.

Аннотация. Язык и речь, являясь взаимосвязанными и сложными явлениями, считаются результатом артикуляционной, физиологической, душевной, социальной деятельности. В связи с этим вопросы языка и речи считаются объектом изучения и языкознания, и психологии, и методики. В языкознании речь изучается в качестве продукта языка, психология занимается анализом физиологических механизмов и особенностей связи речевого процесса с индивидом. Процесс общения в виде связной речи является сложным, говорящий для общения, сначала осмыслив появившуюся у него в голове мысль, выражает её во внешней речи. Исходя из этого, монолог разделяется на внутренний и внешний виды. Речь может быть как заранее запланированной и подготовленной, так и незапланированной и неподготовленной. Запланированный процесс речи называется внутренней речью, здесь говорящий начинает выбирать подходящие языковые средства для того, чтобы выразить свою мысль. Понятия внутренней и внешней речи занимали особое место в произведениях восточных мыслителей и греческих философов, внутренняя речь описывалась как важнейший фактор для подготовки внешней речи. В процессе обучения языку особое внимание необходимо уделить развитию внутренней речи, потому что любая речь сначала начинается с внутренней речи, потом проявляется во внешней речи. Важное значение имеет исследование деятельности внутренней речи, особенно в обучении второму языку. Порождение речи, прежде всего, зависит от ее лингвистических аспектов. В процессе говорения языковые материалы требуется применять во взаимосвязанном виде. Монологическая речь является в высшей степени коммуникативной, информативной единицей и деятельностью для связного выражения своих мыслей говорящим. По психологическому и языковому аспекту данный вид речи является намного сложнее по сравнению с диалогической речью.

Ключевые слова: монолог; внутренняя и внешняя речь; подготовленная и неподготовленная речь; программирование речи; грамматический строй; лексическая единица; второй язык; связность; непрерывность; логически последовательность; контекстуальность; повествование; описание; рассуждение.

Abstract. Language and speech, being interconnected and complex phenomena, are considered to be the result of articulatory, physiological, mental and social activity. In this regard, the issues of language and speech are an object of study of linguistics, psychology and methodology. Speech is studied as a product of language in linguistics, psychology deals with the analysis of physiological

mechanisms and features of the connection between the speech process and the individual. The process of communication in the form of coherent speech is difficult, as the speaker in order to communicate, first formulates the idea and thoughts in his/her mind, and then, expresses it in external speech. Based on this, the monologue is divided into internal and external forms. Speech can be either planned and prepared in advance, or unplanned and unprepared. The planned speech process is called internal speech, here the speaker chooses the appropriate language means in order to express his/her thought. The concepts of internal and external speech have a special place in the works of oriental thinkers and Greek philosophers, where internal speech was described as the most important factor for the preparation of external speech. Therefore, in the process of language learning, a special attention should be paid to the development of internal speech, as any speech first begins with internal one, then manifests itself in external speech. In the process of speaking, language materials are required to be applied in an interconnected form. Monologue speech is a highly communicative, informative unit and considered as an activity for the coherent expression of thoughts by the speaker. In terms of the psychological and linguistic aspect, this type of speech is much more complicated in comparison with dialogues

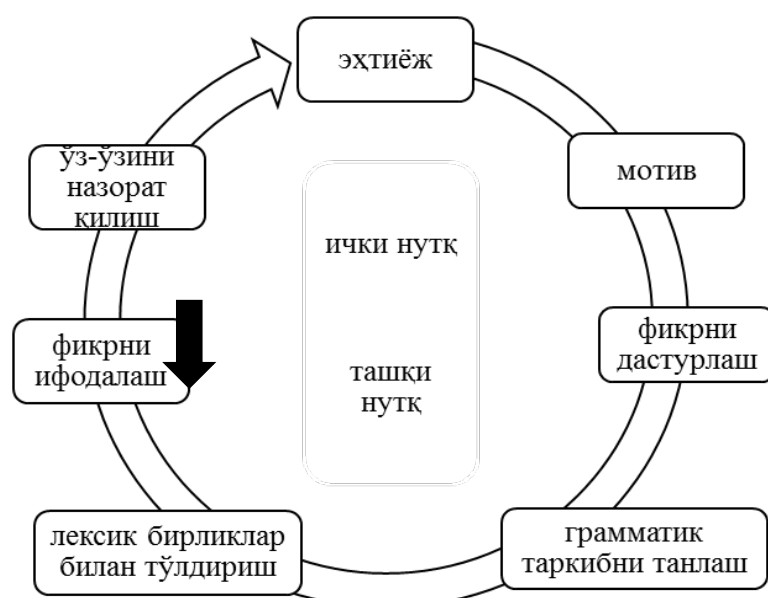
Keywords: monologue; internal and external speech; prepared and unprepared speech; speech programming; grammatical structure; lexical unit; second language; coherence; cohesion; logical consistency; contextuality; narration; description; reasoning.

Кириш. Жаҳон цивилизациясининг ҳозирги даврида мамлакатлараро иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорликнинг, дипломатик алоқаларнинг кенгайиши тилларни ўрганишни, ёшларнинг нутқ маданияти ва мулоқот юритиш компетенциясини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжни янада кучайтирди. Жаҳонда оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини, хусусан, иккинчи тил таълимида боғланишли монологик нутқ малакаларини ривожлантиришнинг функционал ва лингвопсихологик жиҳатларини ўрганишга, тилдан амалий фойдаланиш самарадорлигини оширишга, миллий корпуслар яратилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ривожланган мамлакатларнинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида ўзбек тилини ўқитиш, унинг миллий корпусини яратиш бўйича илмий-амалий ишлар олиб борилмоқда.

Тил муайян жамоа аъзоларининг асосий мулоқот воситаси сифатида жамиятда тафаккур ривожига, илм-фан, маданий-тарихий анъаналарнинг авлоддан авлодга етказилиб берилишига хизмат қилади. Буюк немис файласуфи Вильгелм фон Гумбольдтнинг “Тил халқлар руҳининг зоҳирий намоён бўлишидир: халқнинг тили унинг руҳидир ва халқнинг руҳи унинг тилидир, булардан-да бир-бирига айнан мос бошқа бирон нарсани тасаввур қилиб бўлмайди” (2, 68) деган фикри тилнинг нутқ воситасида юзага чиқишининг исботидир. Дарҳақиқат, нутқ тил белгиларининг ифодаланаётган маълумот-ахборот талабидан келиб чиққан ҳолда муайян қоидалар асосида берилиши бўлиб, у артикуляцион, физиологик, руҳий, ижтимоий фаолиятлар натижаси саналади. Шу боис тил ва нутқ масалалари тилшуносликнинг ҳам, психологиянинг ҳам, методиканинг ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади. Тилшуносликда нутқ тилнинг маҳсули сифатида ўрганилса, психология нутқ жараёнининг индивидуал шахсга боғлиқ хусусиятлари ва физиологик механизмларини таҳлил қилиш билан шуғулланади. И.А. Бодуэн де Куртенэ нутқ фаолиятининг психологик моҳиятига алоҳида аҳамият берган ҳолда, инсон тилининг

мавжудлиги ва тараққиёти психологик қонунлар билан узвий боғлиқ ҳодиса эканлигини таъкидлаган эди. Унинг фикрича, нутқ ва тилдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса психик жараён билан боғлиқ, бир-бирини ривожлантириб ва тўлдириб туради” (17, 13).

Нутқ фаолияти инсонлар ўртасидаги муомала жараёни бўлиб, у турли вазиятларда инсонлар ўртасида юзага келадиган мулоқотни таъминлайди. Фаолият инсон ҳаётининг, унинг воқеликка нисбатан фаол муносабатининг рўёбга чиқиш шакли бўлиб, шахснинг мақсадлари, дунёқарши, эътиқод-қизиқишлари, эҳтиёж-майллари, шунингдек, кўникма, малака ва одатлари фаолият мотивлари ҳисобланади. Мулоқот қандай усулда ва қайси воситалар ёрдамида амалга ошишига кўра нутқ фаолияти муайян турларга бўлинади. Психологик жиҳатдан нутқ фаолияти жараёни 1) мулоқотга киришиш истаги ва нутқ ғоясининг юзага келиши; 2) нутқнинг шаклланиш жараёни; 3) нутқнинг юзага чиқиш, амалга ошириш жараёни (13, 4) босқичларини камраб олади (1.1-расм).

1.1-расм. Нутқ фаолияти жараёни босқичлари

Демак, нутқий фаолият жараёни, аввало, мулоқотга киришиш истаги ва нутқ ғоясининг юзага келишидан бошланади. Мулоқотга киришиш истаги эса сўзловчининг бирор ҳаётий эҳтиёжи таъсирида пайдо бўлади. Ушбу психологик жараёнлар нутқ фаолиятининг дастлабки — нутққа тайёргарлик босқичини ташкил этади. Нутқ фаолиятининг иккинчи босқичи — нутқнинг шаклланиш босқичи бўлиб, у нутқ мақсадини юзага чиқариш учун фикрларни шакллантириш, яъни фикр ифодаси учун зарур тил воситаларини танлаш, ажратиб олиш жараёнидан иборат бўлади. Учинчи босқич нутқ фаолияти жараёни эса нутқнинг амалга ошиши, юзага чиқишидан иборат.

Нутқ фаолияти кўп томонлама мураккаб жараён бўлиб, куйидаги жиҳатлар уни тавсифловчи асосий белгилардир:

1. Вазифа-функциялари: коммуникатив, экспрессив, кумулятив.
2. Нутқ турлари:
 - 1) Ифода шакллари: ички ва ташқи; оғзаки ва ёзма; вербал ва невербал;
 - 3) Нутқ иштирокчилари: монолог, диалог, полилог;

4) Ифода воситалари: товушлар, имо-ишора ва мимикалар;
3. Нутқ фаолияти турлари: тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзиш.

4. Мазмуний сифатлари: боғланишлилик, тушунарлилик, ифодавийлик.

Инсон нутки, аввало, тилнинг товушли шаклидир. Сўзловчи оғзаки нутқ жараёнида суҳбатдошига ниманидир билдириши, мантикий урғудан фойдаланиб, маълум бир сўзни алоҳида таъкидлаб кўрсатиши, ўз муносабатини мимика, қўл, кўз, бош ҳаракати билан англатиши мумкин. Оғзаки нутқ аввало нутқнинг товушли шакли бўлса-да, у оҳанг ва турли имо-ишоралар билан ҳам боғлиқ. Демак, тилнинг вербал шакли ҳисобланувчи оғзаки нутқ новербал шакллар билан ҳам узвий боғлиқ бўлади. Ёзма нутқ эса оғзаки нутқ асосида ривожланади ва синтактик жиҳатдан тўлиқлиги ва анча мукамаллиги билан тавсифланади.

Асосий қисм. Нутқ жараёни нутқни юзага келтирувчилар иштирокига кўра монолог, диалог ва полилог турларига ҳам бўлинади. Бир шахс нутқи **монолог** деб аталиб, фақат сўзловчи ёки матн тузувчи тилидан ёзилади ёки оғзаки баён қилинади. Монолог юнонча *monos* — бир ва *logos* — таълимот сўзларидан олинган бўлиб, бир шахс томонидан фикрларнинг давомий тарзда изчиллик ва узвий боғлиқ ҳолда баён этилишидир. Икки шахс нутқи эса **диалог** деб аталиб, унда сўзловчи ва тингловчи орасидаги фикр алмашиш жараёни, ўзаро суҳбат, савол-жавоблар ифода қилинади. Мулоқотда иккидан ортик шахс иштирок этса, бундай нутқ тури **полилог** деб номланади. Демак, монолог якка шахснинг нутқи сифатида, диалог икки кишининг суҳбати сифатида, полилог эса бир неча шахснинг ўзаро мулоқоти сифатида тавсифланади. Ушбу нутқ турларининг ҳар бири ўзига хос лисоний ва психологик хусусиятларга эга.

Диалог ва полилогларда суҳбатда иштирок этувчи шахсларнинг нафақат психологик-руҳий ҳолати, балки суҳбат кечаётган вазият, нутқ оқимининг бориши, сўзловчи ва тингловчининг суҳбатдаги ўрни, суҳбат мавзусига эътибори кабилар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ушбу нутқ турларида тингловчининг реакциясидан келиб чиқиб, нутқ давом эттирилиши ёки қисқартирилиши, ҳатто нутқ мавзуси ўзгартирилиши, тингловчиларнинг диққатини тортиш мақсадида айнан бир гап бир неча марта такрор айтилиши, йўналтирувчи саволлар ёрдамида нутқ мавзусини ўз мақсади томон буриши ҳам мумкин. Диалогик нутқда вазият жуда муҳим ўрин тутаяди. Кўпинча диалог ва полилоглар ўз-ўзидан тасодифий учрашув жараёнида ёки бирор воқеа-ҳодиса таъсирида юз бериши ва вазиятдан келиб чиққан ҳолда кутилган — ижобий ёки кутилмаган — салбий натижаларни бериши мумкин. Нутқнинг бу турида мимика, имо-ишора каби новербал — экстралингвистик воситалар ҳам муҳим ўрин тутаяди. Диалогларда ҳатто нутқдаги узилишлар, тўхтамлар, такрорлар ҳам муайян мақсадга хизмат қилиши мумкин.

Монологик нутқда эса, диалог ва полилоглардан фарқли ўлароқ, тингловчилар реакцияси фақат тахмин қилинади. Имо-ишора, мимика ва бошқа экстралингвистик воситалар нутқда ҳаммиша ҳам ижобийлик касб этмайди. Жумладан, узилишлар, тўхтамлар, товуш чўзиқликлари монологик нутқ турида артикуляцион-физиологик ёки лингвистик нуқсон сифатида баҳоланиши мумкин. Қисқа мулоқот шакли ҳисобланувчи диалоглардан фарқли ҳолда монологик нутқ муайян мавзу бўйича кенгайтирилган ахборотдан иборат бўлиб, бунда айтилмоқчи бўлган фикр ҳақида етарли даражада кенг ва тўлиқ

маълумот бериш кўзда тутилади. Нутқнинг монологик турида сўзловчининг ўзи бераётган ахборотни тўлиқ шаклда, такрорларсиз ва турли ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда баён этиши ўта муҳимдир. И. И. Антонова монологик нутқнинг ўзига хос жиҳатларидан бири мантикийлик, изчиллик, синтактик мазмуний ва интонацион бутунликни сақлаган ҳолда сўзловчи томонидан фикр ифодаси учун зарур турли лисоний воситаларни алмаштириб туриши эканлигини таъкидлайди (1, 62). Г.В. Рогова эса “монологик нутқ оғзаки боғланишли фикр, фикрнинг бир киши томонидан баён қилиниши” (16, 101) дея таърифлайди ва “боғланишли фикр” тушунчасини қатор мантикий, кетма-кетликда, оҳанг жиҳатдан тузилган, яхлит мазмун ёки фикр предмети билан ўзаро боғлиқ бўлган гаплардан иборат боғланишли фикр сифатида тушунтиради. Таниқли психолог И. А. Зимняянинг таъкидлашича, “монологик нутқ диалогнинг катта ёки кичик бир қисми бўлиб, доимо суҳбатдошнинг мавжудлигини тақозо этади” (7, 12). А. А. Леонтьевнинг фикрича эса, “Монологик нутқ бир кишининг нутқи бўлиб, узоқ вақт жараёнида ўз фикрини баён қилиши ёки билимлар тизимининг бир киши томонидан изчилликда боғланишли шаклда ифодаланиши”дир (11, 127). Ушбу фикрда монологик нутққа бевосита тааллуқли бўлган уч асосий хусусият: монологик нутқнинг бир киши, яъни якка шахснинг нутқи эканлиги, давомийлиги (муайян вақт давом этиши) ва фикрни изчилликда боғланишли ифодалашга хизмат қилиши тўғри қайд этилганини кўриш мумкин.

Шунингдек, монологик нутқ шакли диалогик нутқдан фарқли равишда берилаётган ахборот оқими мазмунан ва шаклан аввалдан тайёрланганлиги билан фарқланади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, монологик нутқ натижаси, одатда, нутққа тайёргарлик даражаси, ахборотнинг баён қилиниш шакли, мазмуннинг мантикийлиги, нутқнинг раволиги, мақсадга мувофиқлигига, яъни сўзловчининг билим даражаси ва нутқий маҳоратига ҳам боғлиқ бўлади. Монологик нутқнинг энг муҳим белгиларидан бири сўзловчининг тингловчилар диққатини ўз нутқи таъсири доирасида ушлаб туришидир. Диалогик нутқда эса, аксинча, йўналтирувчи қўшимча саволлар муҳим роль ўйнайди. Бунда сўзловчи томонидан саволнинг тўғри қўйилиши, тингловчи жавобини эшита билиши, зарурият пайдо бўлганда, саволлар шаклини ўзгартира олиши, яъни диалогни бошқара олиши муҳим аҳамият касб этади. Демак, **монологик нутқ юқори даражадаги коммуникатив, информатив бирлик бўлиб, сўзловчининг ўз фикр-мулоҳазасини боғланишли ифодалаш фаолиятидир.** Ушбу нутқ тури диалогик нутққа нисбатан психологик ва лисоний жиҳатдан анча мураккаб жараён бўлиб, сўзловчидан ўз фикрларини аниқ, ўзаро изчил ва узвий боғлиқликда ифодалаш кўникмаларини талаб этади. Шу боис монологик нутқ малакаларини ўзлаштириш, эгаллаш кўпроқ меҳнатни талаб қилади.

Монологик нутқнинг бирламчи муҳим хусусияти — унинг узвийлиги бўлиб, бунда сўзловчи ахборотни мавзуга йўналтирувчи қўшимча саволлар ёрдамсиз изчил тарзда баён этиши зарур бўлади. Бунинг учун фикр ёйиқ, бир қадар кенгрок ифодаланиши, жумлалар грамматик жиҳатдан тўғри тузилиши ва онгли равишда танлаб ишлатилиши талаб этилади. Шуни ҳам қайд этиш керакки, ёйиқ ва узлуксиз шаклда баён этилаётган монологик ахборот айни пайтда тугалланган характерга эга бўлиши ҳам керак. Бунинг учун дастлаб ахборот мавзуси шакллантирилиши, сўнгра у изчил равишда кенгайтириб борилиши, ахборот сўнгида айтилганлардан хулоса

чиқарилиши талаб қилинади. Сўзловчи ўз фикрининг баёни давомда унинг мантикий изчиллигига диққат-эътибор қаратиши, узук-юлуқ сўзламаслиги, изчилликка эришиш учун эса айтмоқчи бўлган фикрларини аввалдан режалаштириб олиши керак бўлади. Монологик нутқда ахборотнинг тугалланган характерга эга бўлиши берилаётган ахборотнинг бир-бирига узвий боғлиқ ёйиқ гаплар билан ифодаланишига ва муайян контекст ҳосил қилишига олиб келади. Ниҳоят, ҳар бир монологда баён этилаётган ахборот муайян мақсадга йўналтирилганлиги билан ҳам фарқланадики, бу унинг таъсир кучини, тингловчилар томонидан тўлиқ қабул қилинишини кафолатловчи белгиларидан биридир. Бу ўринда товушларни ифода қилиш, гап оҳанги, нутқ темпи каби воситалар ҳам аҳамиятли бўлиб, бу хусусиятлар монологик нутқнинг кўпроқ оғзаки шаклда баён қилиниши билан боғлиқдир. Келтирилган илмий таҳлиллар монологик ва диалогик нутқнинг бир қатор фарқли жиҳатлари мавжудлигини кўрсатади (1.1-жадвалга қаранг).

Психолог И. А. Зимняя фикрлар ифодасининг кетма-кетлиги, мантикийлиги, тўлиқлиги, боғлиқлиги монологик нутқнинг муҳим хусусиятлари эканлигини таъкидлайди (8, 55).

1.1-жадвал.

Монологик ва диалогик нутққа хос хусусиятлар

Монологик нутқ хусусиятлари	Диалогик нутқ хусусиятлари
Якка шахсга хослик. Боғланишлилик, узвийлик, мантикий изчиллик, мақсадга мувофиқлик, тугалланганлик, ихтиёрийлик. Грамматик тўғри тузилганлик. Контекстуаллик, аввалдан матн шаклида тайёрланганлик. Товуш воситалари (овоз, талаффуз ва оҳанг) билан боғлиқ ифодавийлик, таъсирчанлик.	Икки томонлама характерга эгалик (камида икки шахснинг ўзаро мулоқоти шаклида юзага келиши). Тайёрланмаган нутқ шаклида юзага келиши. Биринчи суҳбатдошнинг нутқий фаолияти иккинчи суҳбатдошнинг нутқий фаолиятига боғлиқлиги. Вазиятлилик ва нисбатан қисқалик. Суҳбатнинг йўлловчи саволлар иштирокида бориши.

А. П. Запороженко чорак аср аввал айнан “изчиллик ва мантикийлик, фикрнинг тугаллиги ва ўзаро боғлиқлиги монологик нутқнинг контекстуаллигидан келиб чиқадиган муҳим белгиларидан биридир”, деб қайд қилган эди (9, 21).

Умуман, психологлар фикрича, монологик нутқ ҳам диалогик нутқ каби муайян мақсадга йўналтирилган ва аниқ вазиятдан келиб чиқадиган бўлиши, яъни тингловчига бирон-бир ахборотни етказиш истаги пайдо бўлиши керак. Вазият монолог учун бошланғич нукта саналади, сўнгра у секин-аста контекстга айланади. Монологик нутқ контекстуаллиги туфайли “ўз-ўзидан” англашиладиган, яъни диалогик нутқда муҳим ўрин тутадиган қўшимча лингвистик ва экстралингвистик воситаларсиз тушунарли бўлиши керак. Айтилганлардан келиб чиқиб, биз монологик нутқни қуйидагича таърифлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: **Монологик нутқ якка шахс томонидан баён этилаётган воқеа-ҳодиса, нарса ёки шахсни тавсифлаш, тасвирлаш, у ҳақда хабар, маълумотни муайян мантикий изчилликда ва узвий боғлиқ ҳолда беришга асосланган боғланишли нутқдир.**

Кўринадики, монологик нутқ ниҳоятда мураккаб, серкирра жараён бўлиб, ўзига хос психологик, физиологик, лингвистик ва ҳатто экстралингвистик хусусиятларга эга. Монологик нутқ масалалари хорижий тилларда кенг ўрганилган, бироқ унинг асосий хусусиятлари, нутқий фаолият бошқичлари масаласида қарашлар уйғун эмас. Айрим олимлар ва методистлар монологик нутқни оммавий коммуникация воситаси деб ҳисобласалар (масалан, Е. И. Пассов), айримлар (жумладан, В. В. Голубков, Н. Ю. Шведовалар) монологик нутқни импровизациялашган нутқ сифатида тавсифлайдилар (15, 135), Л. И. Лазаркевич ва Г.А. Костюклар эса монологик нутқни тайёрланган ва тайёрланмаган нутқ шаклларига бўлган ҳолда талқин этадилар (15, 139).

Ҳақиқатан ҳам, боғланишли нутқ шаклидаги мулоқот жараёни мураккаб бўлиб, сўзловчи мулоқот юритиш учун миясида юзага келган фикрни тугал бир шаклда идрок қилиб олгач, уни ташқи нутқда ифода қилишга киришади. Айнан шу вақтнинг ўзида унинг онгида навбатдаги фикр туғила бошлайди. Шундай тартибда юзага келадиган ҳар бир фикр аввал ифода қилинган фикр билан чамбарчас боғланган бўлади. Бундай боғланиш фикрларнинг бир-бирини тўлдириши, изоҳлаши, тасдиқлаши орқали намоён бўлади. Боғланишли нутқ таркибидаги ҳар бир фикр етказилиши керак бўлган ахборотнинг муайян қисмини қамраб олган бўлади. Бу жараён муайян фикрларни бевосита ифода қилиш учун зарур бўлган тил воситаларини танлаб олиш тил кўникмаси ва нутқ малакасига таянилган ҳолда амалга оширилади. Тилга оид қоидаларни амалий қўллаш кўникмалари ўз фикрларини муайян вазиятда эркин ифодалаш учун ўрганилган билимлардан фойдалана олиш малакаларига қараб ўсиб боради. Нутқий малака нутқий ҳаракатларни онгли равишда бошқара олиш қобилияти бўлиб, у нутқ фаолиятининг юқори даражаси ҳисобланади.

Монологик нутқ ўз хусусиятига кўра икки хил бўлиб, агар у персонажнинг тўғридан-тўғри бошқаларга қаратилган нутқи тарзида берилса, очиқ шаклдаги монолог ёки ташқи монолог ҳисобланади. Айрим тадқиқотчилар, жумладан, Т.В. Рябованинг фикрича, фикрларни ташқи нутқда ифодалаш учун муайян тил воситалари — жумлалар, сўзлар, товушларни танлаб олиш ва уларни вазиятга мос шаклда ифодалашни тақозо этади (14, 40) деб ҳисоблайди. Монолог персонажнинг ички нутқи, яъни ўз-ўзи билан сўзлашуви, суҳбат тарзида ҳам берилиши мумкин. Бундай монолог ёпиқ шаклдаги монолог ёки ички монолог ҳисобланади.

Нутқий фаолият аввалдан режалаштирилган ва тайёрланган нутқ бўлиши, айти пайтда у режалаштирилмаган, тайёрланмаган нутқ бўлиши ҳам мумкин. Нутқ жараёни режалаштирилган шаклида нутқ мулоқотдан анча илгари мияда шакллантириб олинади. Бунда сўзловчи ўз фикрларини хаёлан ифода қила бошлайди. Айнан шу жараён ички нутқ деб аталади. Сўнгра сўзловчи ўзи ифода қилмоқчи бўлган фикрларга мос лисоний воситаларни танлаб, нутқини шакллантира бошлайди. Демак, **монологик нутқни ички нутқнинг грамматик томондан шакллантирилган ва овоз ёрдамида ифодаланган шакли**, деб аташ ҳам мумкин. Б. Ф. Баевнинг фикрича, “ўқув фаолияти инсон ҳаётида унинг ички нутқининг турлича шакллари ва вазифаларини юзага чиқаришга хизмат қилади” (12, 67).

Кўринадики, монологик боғланишли нутқнинг юзага чиқиши фикрлаш жараёнини ички дастурлаштириш асосида рўй беради, яъни фикр, аввало, мияда шакллантирилади, унинг ифода шакли режалаштирилади, унга мос тил воситалари танланади ва ташқи нутқ

сифатида юзага чиқарилади. Фикрни бир жойга тўплаш, нималар хусусида фикр юритиш кераклигини белгилаш, баён қилинадиган асосий фикрнинг моҳиятини англаш ички нутқни ривожлантиришнинг муҳим омилларидир. Монологик нутқнинг мантикий-мазмуний тузилиши аввалдан тайёрланган бўлгани учун кўпчилик психолог ва психоллингвистлар айтилажак фикрнинг мияда йиғилган асосий мазмунини ички нутқ деб таърифлайдилар.

Нутқнинг ички ва ташқи кўринишлари, яъни ботиний ва зоҳирий нутқ тушунчалари қадимги Шарқ алломалари асарларида ҳам, қадимги грек файласуфлари асарларида ҳам ўзига хос ўрин тутган. Ушбу асарларда ички нутқ зоҳирий нутқни тайёрлаб берувчи муҳим омил сифатида тавсифланган (10, 15). Ички нутқ одамнинг ўзича, яъни ичида гапирадиган пассив нутқи бўлиб, у иккинчи кишининг иштирокини талаб этмайди. Шунинг учун ҳам бу нутқ ўз-ўзига айтилган, инсонда пайдо бўлган тушунчаларни жамлаш, қиёслаш ва танлаш жараёнидан иборат нутқ саналади. Ички нутқни ташқаридан назорат қилиб бўлмайди. Ички нутқ оғзаки ва ёзма нутқнинг асоси сифатида хизмат қилади. Шунинг учун тил таълими жараёнида ички нутқни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор бериш лозим, чунки ҳар қандай нутқ аввал ички нутқ ҳолатида бошланиб, кейин ташқи нутқ шаклида намоён бўлади. Ички нутқ фаолиятини ўрганиш, айниқса, иккинчи тил таълимида муҳим аҳамиятга эга.

А. А. Леонтьев ички нутққа таъриф берар экан, ички нутқ билан грамматик томондан шакллантирилган ташқи нутқ шаклининг ўзаро муносабатида қуйидагиларни фарқлашни тавсия этади:

— ички дастурлаш — сўзловчининг ўзи ҳали тўлиқ англаб етмаган нутқ моделини ичида чизиши, тасаввур этиши жараёни;

— ўзига ўзи сўзлаш — физиологик аъзоларнинг яширин артикуляцияси;

— нутқни ичида шакллантириш — нутқнинг ичда ўйланган, қисқартирилган шаклидир (10, 15).

Психологларнинг фикрича, ички нутқнинг тор ёки кенглик даражаси ғоя, мақсад ва ифода мазмунига боғлиқ, бироқ у нутқнинг юзага чиқиши, яъни тингловчига айтилиш жараёнидагина аниқ шаклга эга бўлади. Агар мавзу сўзловчига яхши таниш бўлса, унинг барча қирраларини ўйлаб ўтирмай, ички нутқий жараёнда ташқи нутқнинг мантикий тузилмасигина белгилаб олинади. Аксинча, мавзу нотаниш бўлганда ички нутқ кенгроқ тузилади. Сўзловчи ўз нутқининг майда тил бирликларигача ичида ўйлаб олади. Шунингдек, айрим ҳолларда сўзловчи ўз ички нутқини ўзига ўзи гапириш орқали мустақамлашга ҳаракат қилади. Бу ички дастурлаш жараёнини такомиллаштиришга хизмат қилади. Тайёрланмаган нутқнинг ички дастурлаш жараёни эса тарқоқ бўлади.

Маълумки, нутқ фаолияти гапириш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзиш кўникма ва малакаларидан иборат бўлиб, улар бири иккинчисини такозо этувчи, тўлдирувчи лисоний бирликлардир. Психологларнинг фикрича, гапириш, сўзлаш жараёни ҳам психологик жиҳатдан қуйидаги 3 босқичдан иборат:

1) муайян мақсадга йўналтиришга чақириш — ўй-фикр, мулоҳаза юритиш жараёни;

2) аналитик-синтетик жараён — фикрни шакллантириш жараёни;

3) амалга ошириш жараёни — нутқни юзага чиқариш, ифодалаш (12, 48).

Нутқнинг ўзи эса иккинчи босқичда — анализ-синтез жараёнида шаклланади. Иккинчи босқичда — муайян ўй-фикрни тил воситасида

шакллантириш фикр ифодалашнинг энг муҳим ҳисобланувчи гапириш жараёни амалга оширилади. Гапириш тил воситаларининг ақлий фаолият воситасида фаоллашуви, лисоний ифодаларнинг грамматик тузилмаларини иккинчи тилга трансформациялаш жараёнидан иборат бўлади. Бунда лисоний воситаларни тил қонун-қоидалари асосида танлаш, ўй-фикрдан келиб чиққан ҳолда уларни бир-бирига боғлаш, гуруҳлаш асосий механизмлардан бири ҳисобланади. Ушбу жараёнлар яқунланиб, фикрлар жамлаб олингандан сўнг нутқ фаолиятининг учинчи — нутқни бевосита амалга ошириш босқичи бошланади. А.Ғ. Муҳиддиновнинг таъкидлашича, мазкур босқичнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- муайян фикрни қамраб олган жумланинг ташқи нутқда аввал юзага чиққан жумла билан боғлиқлигини таъминлаш;
- барча нутқ аъзоларининг ўзаро мувофиқлаштирган бир меъёрдаги ҳаракатларини таъминлаш;
- ташқи нутқнинг қандай амалга ошаётганлигини назорат қилиб туриш;
- нутқнинг суҳбатдошга қай даражада таъсир этаётганлигини баҳолаш;
- сўзлаш жараёнида нутқ ғоясининг қай даражада амалга ошаётганлигини аниқлаш (13, 15).

Учинчи босқич гапиришни амалга ошириш жараёни ҳисобланиб, у нутқ товушлари артикуляцияси воситасида юзага чиқарилади ва юқорида қайд этилган барча фаолият турларини энг олий даражада амалга ошириш жараёнидан иборат бўлиб, унинг амалий натижаси эса зоҳирий нутқ, яъни ботиний нутқнинг тил воситалари ёрдамида ифодаланган шаклидир.

Албатта, нутқнинг юзага чиқиши, аввало, унинг лингвистик жиҳатларига, яъни гапириш механизмларига боғлиқ. Гапириш механизмларини — тил материалларини билмай туриб, нутқни ташқи нутқ сифатида юзага келтириб бўлмайди. Тил материаллари тилнинг турли яруслари (бўлимлари)ни ўрганиш ва уларни ўзаро боғлаган ҳолда амалда қўллашни тақозо этади. Бу ўринда қайд қилиш жоизки, нутқнинг оғзаки ва ёзма, монологик, диалогик шакллариининг ҳар бири ўзига хос грамматик хусусиятларга эга бўлиб, улар турли лингвистик воситаларни қўллашни талаб этади. Жумладан, монологик нутқ лингвистик нуқтаи назардан гапларнинг диалогик нутқдаги қисқа, тўлиқсиз гаплардан фарқли равишда тўлиқлиги, ёйқлиги, фикрни баёний шаклда ифодаланиши билан характерланади.

Грамматик ва лексик таркибига кўра оғзаки монологик нутқ ёзма нутққа яқин туради, яъни нутқнинг ушбу турида китобий нутққа хос синтактик бирликлар кўп қатнашади. Бу ўринда монологик нутқ соҳиби китобий ва жонли сўзлашув услуби бирликларидан ўз ўрнида ва усталик билан фойдаланиши лозим бўлади. Ушбу фикрларнинг барчаси фикрни мантикий боғлаган ҳолда ифодаловчи мураккаб монологик нутқни эгаллашни кўзда тутати ва булар, асосан, гапларни боғловчи бирликлар — пайт равишлари (сўнг, сўнгра, кейин, аввал, олдин, дастлаб), сабаб-натижа маъносини ифодаловчи сўзлар (шунинг учун, шу сабабли, шу боис, чунки, натижада, оқибатда), кетма-кетликни, изчилликни ифодаловчи равишларни (кетма-кет, бирма-бир, бирин-кетин) тўғри қўллаш, гапда сўзлар тартиби, боғловчи ва боғловчи воситаларни тўғри танлай олишга боғлиқ бўлади.

Психологлар монологик нутқда сўзловчи ва тингловчи муносабатига ҳам жиддий эътибор қаратадилар. Уларнинг фикрича, сўзловчи ўз нутқини тингловчиларга мос ҳолда, яъни аудиториянинг

савиясидан келиб чиқиб тузиши, ўз фикрини ифодалашда равонлик, изчилликка ҳамда тингловчилар билан мулоқотда бўлиб туришга жиддий эътибор бериши, тингловчиларни ўз фикрига далиллар келтириш орқали ишонтириши, уларнинг диққатини мақсадга йўналтириш учун ўрни билан новербал экстралингвистик воситалардан, яъни қўл ҳаракатлари, имо-ишоралар, юз ифодасидаги жестлар, мимика кабилардан ҳам фойдаланиши керак бўлади.

Таъкидлаш жоизки, фикрнинг аниқлиги, мантиқийлиги, етарли ахборотга эга бўлиш, фикрни далиллай олиш, фикрга муносабат билдириш, яъни субъектив баҳолай олиш монологик нутқнинг зарур хусусиятлари ҳисобланади. Одатда, монологик нутқ мақсадга мувофиқлик, тугалланганлик, ихтиёрийлик, мантиқийлик, изчиллик, тайёрланганлик каби хусусиятлари билан тавсифланади.

Монологик нутқий малакага эга бўлиш бир вақтнинг ўзида ҳам мантиқий, ҳам лисоний дастурни амалга ошириш, яъни сўзловчи ўз фикрини боғланишли тарзда равон баён этиши, матн ҳеч қандай узилишларсиз, жумлалар ўртасида тўхтамларсиз яхлит ҳолда айтилиши учун ички дастурлаш, яъни олдинги гапни айтиш жараёнида кейинги гап мазмунини ўйлаб олиш ва унга мос ифода воситаларини режалаштириб олишдан иборатдир. Иккинчи тил таълимида монологик нутққа ўргатишда шу хусусиятларни ҳам назарда тутиш, хусусан, мазмунни мантиқий боғлиқликда ифодалай олиш кўникмасини ҳосил қилиш, асосий фикрни ифодалашга, муайян мақсадга йўналтириш, айтилган фикр-мулоҳазалардан хулоса ва умумлашмалар чиқаришга ҳам ўргатиб бориш керак бўлади.

Кўринадики, нутқий фаолиятни эгаллаш нутқий ифодаларни юзага келтиришнинг турли механизмлари, хусусан, зарур нутқий бирликларни вазиятга мос ҳолда танлаш ва ижодий ишлаш кўникмаларини эгаллашни тақозо этади. Бу, энг аввало, сўзлар ва уларнинг грамматик шакллари танлаш ва жамлашдан бошланади. Н.И. Жинкин ушбу физиологик жараённи икки қисмга: нутқий фаолиятни юзага келтирувчи анализатор ва эшитиш анализаторига бўлиб ўрганган. Унинг қайд қилишича, биринчи босқичда сўзлар танлови кетади, иккинчи босқичда эса сўзларни ўзаро боғлаш жараёни кузатилади [7, 132]. Нутқ механизми шу тарзда трансформациялаш, яъни шаклланиш ва такомиллашиш жараёни фақат нутқий фаолият шароитидагина, нутқий мулоқотда юз берадиган ахборот алмашинуви орқалигина амалга ошириш мумкин. Ушбу механизмлар эса фақат нутқий мулоқотга эҳтиёж пайдо бўлгандагина ишга тушади.

Маълумки, иккинчи тил таълимининг асосий вазифаси айнан шу нутқ механизми ишга тушириш, талабаларнинг ўрганаётган тилда ахборот алмашинуви қобилиятини рўёбга чиқаришдан иборат. Бунинг учун талабаларда шу тилда гапириш эҳтиёжини юзага келтириш ва мазкур тилнинг лексик-грамматик имкониятларидан етарли даражада фойдалана олишни ўргатиш керак бўлади. Бироқ иккинчи тилда грамматик жиҳатдан тўғри сўзлаш кўникмаларини ва нутқий малакаларни ҳосил қилиш жараёни осонлик билан юз бермайди. Бунга, албатта, тил ўрганишга бўлган эҳтиёж даражаси (табiiй ёки сунъийлик ҳолатлар), иккинчи тил ва она тили ўртасидаги фарқ-тафовутлар даражаси (тил интерференцияси) муҳим таъсир этади. Шулардан келиб чиқиб, айрим методик тадқиқотларда нутқни грамматик жиҳатдан тўғри шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, талабаларни француз тилида грамматик жиҳатдан тўғри монологик нутқ тузишга ўргатиш юзасидан

тадқиқот иши олиб борган Л.В. Волкова ўз изланишларида монологик нутқда ифодаланаётган мазмун ва унинг грамматик жиҳатдан тўғри шакллантирилишини бош мезон деб билади. Унинг фикрича, **монологик нутқ** мазмун нуктаи назаридан тугалланган фикрни ифодаловчи грамматик жиҳатдан шакллантирилган ва ўзаро узвий боғланган композицион бутунликдан иборат (4, 26).

Монолог каби йирик лисоний бирликда ифодаланаётган фикрнинг мантиқийлиги, ҳар бир мулоҳазанинг бир-бирини тўлдирган ҳолда берилиши ва бир бутун ғояни ифодалашга хизмат қилиши нутқ мақсадининг бош шarti ҳисобланади. Бу, одатда, монологик нутқ учун танланган мавзудан келиб чиқади. Айни пайтда, ҳар қандай монологик нутқ сўзловчи етказмоқчи бўлган ахборот мавзусининг грамматик жиҳатдан қандай баён этилишига ҳам боғлиқ бўлади. Л. В. Волкованинг таъкидлашича, “Агар ифоданинг ички мазмуни ташқи нутқ юзага келганда ҳам сезилиб турган бўлса, бунда унинг мазмуни ва шаклини тахминий ўйлаб олиш алоҳида ўрин тутаяди. Бундай монологик нутқни ташаббускор нутқ деб аташ ҳам мумкин” (4,23). Тадқиқотчи талабаларнинг француз тилида грамматик жиҳатдан тўғри нутқ тузиш кўникмаларини ҳосил қилиш ва оғзаки монологик нутқий малакаларини автоматлаштиришга эришиш учун нутқ жараёнини қуйидаги 3 босқичда ташкил этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди:

— биринчи босқичда грамматик тузилмаларнинг айрим элементлари устида ишлаш;

— иккинчи босқичда уни муайян қисмларга бўлиб ўрганиш;

— учинчи босқичда тўлиқ тузилмани автоматлаштирилган ҳолда нутқ жараёнида қўллашга (4,26).

Л. В. Волкова ўз ишида грамматик механизмларни шакллантиришда

П. Я. Гальпериннинг ақлий фаолият назариясига асосланган ва нутқий фаолият механизмларининг мураккаблиги, иккинчи тил таълимида уларнинг самарадорлигига эришиш тилнинг турли яруслари — фонетика, лексика, грамматика бўйича бир-бири билан узвий боғлиқ кўникма ва малакаларни комплекс тарзда турли экстремал нутқий вазиятларда амал қилишига боғлиқ ҳолда ишлаб чиқишни тақозо этишини таъкидлаган.

Нутқий фаолиятнинг монологик тури ҳамиша тилшунослар, психологлар, методистлар диққат-эътиборида бўлган ва турли турларга бўлиб ўрганилган. Жумладан, академик В. В. Виноградов монологик нутқнинг: ҳиссий бўёқдор монолог, назмий (лирик типдаги) монолог, драматик монолог, ахборот типдаги монологларга (3, 98) бўлиб ўрганишни таклиф қилган. А. П. Запороженко монологик нутқни: образли баёний монолог, конкрет баёний монолог, монолог-муҳокама, монолог-ҳикоя, монолог-даъват, монолог-ишонч (фикр, маслак), монолог-хулоса (рағбатлантирувчи, қизиқтирувчи монолог-фикр, фаол монолог-фикр, яқунловчи монолог-фикр)ларга ажратган (18, 14). Украин олими Х. Д. Баранник эса украин тили материаллари асосида монологик нутқ турларини қўлланиш хусусиятларига кўра қуйидагича таснифлайди:

1. Функционал хусусиятларига кўра: ахборот-шарҳ, ахборот-баён, соф илмий, ўқув, оммабоп, соф оммабоп, суд-ҳуқук, расмий, тантанали монологик нутқ.

2. Тузилиш хусусиятларига кўра: тайёрланган, тайёрланмаган монологик нутқ.

3. Нутқ вазиятига кўра: бевосита ёки билвосита алоқадор монологик нутқлар (5, 44).

Монологик нутқнинг психологик жиҳатларини ўрганган А. А. Леонтьев уни уч мезон асосида таснифлашни таклиф этади. Биринчи мезонга инсондаги нутқий қобилиятнинг ички структурал хусусиятларини, иккинчи мезонга тилнинг ижтимоий-психологик вазифаларига оид хусусиятларни, учинчи мезонга эса фикрни тил орқали юзага чиқариш билан боғлиқ хусусиятларни киритади (12, 286).

Нутқ турлари ва уларнинг ифода шакллари ўрганиш, айниқса, таълим жараёни учун илмий ва амалий аҳамиятга молик. Ўқувчи-талабалар нутқнинг вазифавий шакллари тўғри қўллай олишлари, аввало, уларни монологик нутқ функционал-мазмуний турлари билан таништиришни тақозо этади. Бироқ нафақат монологик нутқ турлари, балки уларнинг функционал хусусиятлари, монологик нутққа оид кўникма, малакалар тўғрисидаги қарашлар ҳам бир хил эмас. Жумладан, И.Л. Бим боғланишли монологик нутқнинг куйидаги тўрт турини ажратади:

1. Ахборот бериш — бирор хабар ёки маълумотни гапларни мантиқий изчилликда боғлаган тарзда ва турли далиллар воситасида баён этиш.

2. Ҳикоя қилиш — муайян нутқий қурилмалардан фойдаланган ҳолда ўзи, дўсти, мактаби, шаҳри, қишлоғи ҳақида сўзлаб бериш.

3. Тасвирлаш — сифатловчи иборалардан фойдаланиб, табиат, жой-макон, киёфани тасвирлаш.

4. Тавсифлаш — фикрини асослаган ҳолда бирор шахсга тавсиф бериш [12, 278).

Л.В. Волкова эса монологик нутқни характери ва коммуникатив-нутқий мақсадига кўра олти хил: баён этиш — бирор нарса-буюм ёки шахснинг белги-хусусиятларини баён қилиш; тавсифлаш — кимнингдир ёки ниманингдир айрим жиҳатларини сифатлаб бериш; ахборот бериш — бирор воқеа-ҳодисани далиллар ёрдамида холис баён этиш; ҳикоялаш — бирор воқеа-ҳодисани сюжет асосида ҳикоя қилиш; такриз — кимнингдир асари, тадқиқоти, кашфиёти ҳақида ўз фикр-мулоҳазасини билдириш; ҳисобот — бажарилган иш ҳақида далилий маълумот бериш (4, 27) турга бўлиб ўрганишни тавсия қилади ва уларни ифода мақсадига кўра икки турга гуруҳлайди:

1. Ахборот типидagi монологлар. Уларга у ёки бошқа бир хабарни тингловчига етказишга қаратилган монологик нутқ турларини киритади.

2. Ишонтириш характеридаги монологлар. Ушбу турга тингловчини айтилаётган фикрнинг тўғрилигига ишонтиришга ундовчи монологик нутқ турларини киритади.

Методик тадқиқотларда ҳам монологик нутқ турлари кенг ўрганилган ва анча чуқур тавсифланган. Жумладан, А.П. Запорожченко монологик нутқ турларини тўрт гуруҳга ажратиб, уларнинг ҳар бирига куйидагича таъриф беради:

1. Монолог-баён (баёний монолог) — ўзига хос тузилмага эга бўлган ўзаро мазмуний боғлиқликдаги гаплар воситасида муайян объект белгиларини санаб кўрсатиш орқали баён этиш.

2. Монолог-ҳикоя — боғланишли гап тузилмалари ёрдамида воқеа-ҳодиса ва ҳаракатларнинг муайян вақт ичидаги изчиллигини баён этиш.

3. Монолог-ишонтириш — тингловчида муайян ҳаракат-ҳолатга нисбатан айрим мулоҳазалар, фикрлар уйғотишга қаратилган боғланишли гап тузилмалари;

4. Монолог-муҳокама — айрим бир воқеа-ҳодисани далиллашга қаратилган сабаб-натижа маъноларини ифодаловчи боғланишли гаплар (18, 13).

Ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, монологик нутқни мазмуни ва тайёрлик даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

I. Нутқ мазмунига кўра:

1. Баён — шахс, нарса-буюм, воқеа-ҳодисани тасвирлаш.

2. Хабар (ахборот) — бирон-бир ижтимоий-сиёсий мавзудаги фикрни боғланишли ифодалаш.

3. Ҳикоя — воқеа-ҳодисаларни муайян изчилликда тушунтириш, сабаб-натижа муносабатларини ҳам акс эттириш.

II. Нутқнинг тайёрлик ҳолати ва даражасига кўра:

1. Тайёрланган нутқ. Бу аввалдан тайёрланган нутқ бўлиб, уларга маъруза, хабар, чиқишлар, табриклар киради.

2. Қисман тайёр нутқ. Қисман тайёрланган нутқ таркибига қайта яратилган қисмлар қўшилиши кўзда тутилади. Уларни тайёрлаш жараёнида яна қўшимча маълумотлар киритиб бориш, далилий маълумотномалардан фойдаланиш мумкин.

3. Тайёр бўлмаган нутқ. Бу бевосита тайёргарлик кўрмай, мазкур чиқишни олдиндан ўйлаб кўрмай амалга ошириладиган нутқдир.

Хорижий тилларни ўқитишда монологик нутқнинг юзага келиш шароитларини ўрганган В.И. Невская монологик нутқ турларини шакл ва мазмуни жиҳатидан қуйидагича тавсифлайди: Биринчи тур — тасвирий монологик нутқ оригиналиги даражасига кўра шакл жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам оригинал эмас. Чунки нутқнинг ушбу тури репродукция ва истилоҳлардан иборат бўлиб, унга ўз фикрларини ифодалаш учун ёдлаб олинган гапларнинг бир бутунлик ҳосил қилиши, мақол ва маталларнинг қўлланилиши кабиларни киритиш мумкин. Монологик нутқнинг иккинчи тури — баёний монологик нутқ бўлиб, мазмунан оригинал, шаклан эса нооригинал ҳисобланади. Чунки бунда ўқувчи-талабалар объектга нисбатан на ўз муносабатини, на у ҳақида ўз фикрини баён қилади. Буларга баён ёзиш, мустақил ижодий матн тузиш, тинглаб ҳикоялаш, ўтилган мавзу бўйича иншо ёзишларни киритиш мумкин. Учинчи тур — муҳокама монологик нутқ саналиб, фикрлар ҳам мазмунан, ҳам шаклан оригиналдир. Бундай вазиятда субъект сўзлаш объектини ўзи топади, у ҳақида ўзининг шахсий фикрини баён қилади ва ўз муносабатини билдиради. Фикр ифодалашнинг мазкур турини “тўлиқ ижодий фикр” атамаси билан тавсифлаш мумкин. Тўлиқ ижодий фикрларга эркин мавзуда ёзилган иншолар, ўқилган, тингланганлардан ёдда қолганларни сўзлаб бериш, эшитган воқеа-ҳодисаларга изоҳ бериш, кўрганларини тасвирлаб бериш кабиларни киритиш мумкин (6, 9).

О.А. Нечаева эса монологик нутқ турларини “нутқ объекти хусусиятлари”га кўра уч асосий турга: тасвирий монолог, баёний монолог ва муҳокама монолог турларига ажратиб ўрганишни таклиф этади (14, 32-33). О.А. Нечаеванинг таклифида монологик нутқнинг ҳар учала тури объектнинг аниқлиги билан фарқланади. Олима баёний монолог, тасвирий монолог ва муҳокама монологларни ички хусусиятларига кўра тавсифлайди. Бу ўқув жараёнида монологик нутқ турларини ўргатишда қулайлиги билан ажралиб туради. Шу боис унинг фикрига қўшилган ҳолда, монологик нутқни уч турга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб биламиз (1.2-жадвалга қаранг).

1.2-жадвал.

Монологик нутқ турларининг вазифавий-мазмуний тавсифи

Монологик нутқ турлари	Монологик нутқ вазифалари	Монологик нутқ тузилиши
Баёний монолог — бирон-бир объектнинг доимий ёки мунтазам такрорланувчи хусусиятлари изчилликда баён этилган нутқ кўриниши	Воқеа-ходисаларнинг доимий такрорланувчи хусусиятларини изчилликда кетма-кет баён этиш	Экспозиция. Тугун. Воқеалар ривож. Кульминация. Ечим.
Тасвирий монолог — шахс ёки предметнинг ривожланиш жараёнидаги ҳаракат-ҳолатини ижодий тасвирловчи нутқ кўриниши	Тасвирланаётган объектнинг ички ва ташқи хусусиятларини умумий тавсифлаш, у ёки бу ҳолатдаги ўзгаришларни ижодий ифодалаш	Тасвир объекти ҳақида умумий тасаввур Тасвир объектнинг алоҳида белгилари. Муаллиф баҳоси, хулоса
Муҳокама монолог — мулоҳаза юритишни талаб қилувчи нутқ тури бўлиб, муаммоли масала, далил-исбот, якуний хулосага келиш, мулоҳаза билдиришга ундовчи фикрлар берилиши талаб этилади	Объект, воқеа-ходисага доир муаммоли масалани ўртага қўйиш, далил-исбот келтириш, умумий хулосаларни билдириш, шахсий мулоҳаза-заларни билдиришга ундовчи фикрларни ифодалаш	У ёки бу фикр, нуктаи назарни ифодаловчи тезис. Далил-исботлар. Мулоҳаза билдириш. Хулоса, ечим кўрсатиш

Баёний монолог бирон-бир объектнинг мунтазам такрорланувчи ёки доимий хусусиятлари изчилликда баён этилган боғланишли матн шаклидир. Монологнинг ушбу турида шахс ёки воқеа-ходисанинг мазмуни, таркиби сўзловчининг баёни услуби ёрдамида тасвирланади. Баёний монолог предикативлик, модаллик ва замон хусусиятлари билан тавсифланади, яъни унда шахс ёки предметдаги бирон-бир белги-хусусиятларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тасдиқланади. Баёний монологда воқеа-ходисалар ҳаққоний, реал ҳолида ифодаланади, шу боис нутқнинг бу шаклида ҳозирги, ўтган, келаси замон феъл шаклларида фақат биттасигина қўлланиши мумкин, яъни турли феъл шакллари бир вақтнинг ўзида қўллана олмайди.

Тасвирий монолог баёний матннинг акси бўлиб, шахс ёки предметларнинг ривожланиш жараёнидаги ҳолати ҳақидаги ахборотларни ўзида мужассам этувчи нутқ кўринишидир. Агар баёний матн предметдаги доимий белгиларни санаш вазифасини бажаргани боис турғунлиги билан характерланса, тасвирий матн ўзгарувчан ва ўсувчанлиги билан тавсифланади ва нутқ ўсиб борувчи воқеа-жараёнларни ифодаловчи бир-бирига боғланган гаплар занжиридан иборат бўлади. Тасвирий монолог ижодийлиги билан фарқланади, унда тасвирий воситалар, ҳиссий-бўёқдор сўзлар кўп қўлланади.

Муҳокама монолог мулоҳаза юритишни талаб қилувчи алоҳида матн тури бўлиб, бундай нутқ мазмунида муаммоли масала, далил-исбот, якуний хулосага келиш, мулоҳаза билдиришга ундовчи фикрлар

берилиши талаб этилади. Муҳокама монологик нутқ тури бўйича энг кўп учрайдиган монолог тури баҳс-мунозара, тақдимот, тақриз ва муаммоли маъруза эканлигини таъкидлаш мумкин.

Айтиш жоизки, ўқувчи-талабалар оғзаки нутқда баён, ҳикоя қилиш (бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар бўйича), тушунтириш (базарилиши керак бўлган топшириқ, вазифа бўйича ва ҳ.з.), ишонтириш характеридаги монологик нутқлар кўп учрайди. Олий таълимда монологик матнларнинг маъруза (ўқув маърузаси, илмий маъруза, ҳисобот маърузаси) ва расмий нутқлар (кириш сўзи, чиқишлар) турлари ҳам фаол қўлланишини қайд қилиш жоиз.

Иккинчи тил таълимида, хусусан, ўзбек тили таълимида монологик нутққа ўргатиш муҳим амалий аҳамиятга эга. Умумий ўрта таълим босқичининг таълим бошқа тилларда, хусусан, рус тилида олиб бориладиган мактаблари учун давлат таълим стандартларида монологик нутқ бўйича ўқувчининг ўзбек тилида ўз оиласи, дўстлари, тенгдошлари, қизиқишлари кабилар ҳақида баён этиш, ўзлари яшайдиган шаҳар ёки қишлоқ, кўча, мактаб ва синфхоналарини тасвирлашни билиш малакаларига эга бўлишлари кўзда тутилган.

Рус олими Л.В. Шчерба монологик нутққа махсус ўргатишнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай ёзади: “Агар нарсаларнинг мазмун-моҳиятига чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, адабий тилнинг асоси бу диалогга қарама-қарши қўйилган монологдир. Монологик нутқ фикрларнинг оғзаки шаклда жамланган тизими бўлиб, унинг функционал вазифаси атрофдагиларга кўзда тутилган таъсирни ўтказишдир. Ҳар қандай монолог адабий асарнинг ибтидоси (куртаги)дир. Демак, монологик нутққа ўргатиш зарурлиги бежиз эмас” (19, 115). Қуйида монологик нутқнинг психоллингвистик ва функционал хусусиятларини жадвалда беришга ҳаракат қилдик (1.3-жадвалга қаранг).

1.3-жадвал

Монологик нутқнинг психоллингвистик ва функционал хусусиятлари

Монологик нутқнинг психоллингвистик хусусиятлари
Ички ва ташқи. Тайёрланган ва тайёрланмаган. Якка шахсга хослик. Бир томонлама мулоқот. Яхлитлик, ихтиёрийлик, муайян мақсадга йўналтирилганлик. Боғланишлилик, узвийлик, мантиқий изчиллик, контекстуаллик. Грамматик тўғри шаклланганлик, нутқий моделларнинг хилма-хиллиги, синтактик конструкциялар билан уйғунлиги. Фикрларнинг тўлиқлиги, кенглиги, тугалланганлиги. Боғловчи воситаларнинг мавжудлиги. Товуш воситалари билан боғлиқ ифодавийлик, таъсирчанлик
Монологик нутқнинг функционал хусусиятлари
Баёний монолог Тасвирий монолог Муҳокама монолог

Хулоса. Монологик нутқ якка шахс томонидан баён этилаётган воқеа-ҳодиса, нарса ёки шахсни тавсифлаш, тасвирлаш, у ҳақда хабар, маълумотни муайян мантиқий изчилликда ва узвий боғлиқ ҳолда

беришга асосланган боғланишли нутқ тури бўлиб, бир вақтнинг ўзида мантиқий ва лисоний дастурни амалга ошириш орқали юзага келади. Ушбу нутқ тури диалогик нутққа нисбатан психологик ва лисоний жиҳатдан анча мураккаб жараён бўлиб, сўзловчидан ўз фикрларини аниқ, ўзаро изчил ва узвий боғлиқликда ифодалаш кўникмаларини, яъни матн ҳеч қандай узилишларсиз, ортиқча тўхтамларсиз айтилиши учун олдинги гапни айтиш жараёнида кейинги гап мазмунини ўйлаш ва унга мос ифода воситаларини режалаштириб олишдан иборат узлуксиз жараённи ўзлаштирган бўлиш талаб этади. Боғланишли нутқнинг юзага келиш жараёнларини ўрганиш ички нутқни дастурлаш воситасида ташқи нутқда ифодалаш — нутққа тайёрлов — нутқнинг хомаки вариантини трансформациялаш — нутқ жараёнидан иборат кетма-кетликни таъминлашни тақозо этади. Нутқий фаолиятнинг монологик тури ҳамиша тилшунослар, психологлар, методистлар диққат-эътиборида бўлган ва турли таснифлар асосида ўрганилган. Хусусан, монологик нутқнинг баёний монолог (бирон-бир объектнинг мунтазам такрорланувчи ёки доимий хусусиятлари изчилликда баён этилган боғланишли матн шакли), тасвирий монолог (шахс ёки предметларнинг ривожланиш жараёнидаги ҳолати ҳақидаги ахборотларни ўзида мужассам этувчи нутқ кўриниши), муҳокама монолог (мулоҳаза юритишни талаб қилувчи алоҳида матн тури) турлари иккинчи тил таълимида монологик нутққа ўргатишда муҳим амалий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Антонова И.И. Критерии и нормы оценок монологической речи // Иностранные языки в школе, 2012. — № 4. Вып. 5. — С. 72-80.
2. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. 2-е издание. — М.: Прогресс, 2000. — 396 с.
3. Виноградов В.В. Теория художественной речи. — М.: 2003. — 180 с.
4. Волкова Л.В. Обучение грамматически правильной речи литературно-разговорного стиля на 2 этапе языкового вуза (франц. язык). Дисс. канд. пед. наук. — М., 1985. — 217 с.
5. Головань И.В. Обучение креативной письменной речи на второй ступени общего образования: на материале немецкого языка: Дисс. ...канд. пед. наук. — М., 2008. — 195 с.
6. Душкова Н.Н. Обучение творческому монологическому высказыванию учащихся старших классов средней общеобразовательной школы с использованием метода проектов (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. — М., 2009.
7. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. — 432 с.
8. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — М.: Просвещение, 1991. — 222 с.
9. Колмакова О. А. Методика обучения иноязычному научному выступлению будущих экономистов-международников (английский язык): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / О. А. Колмакова. — Иркутск, 2008. — 22 с.
10. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. 4-е изд. — М.: URSS, 2007. — 306 с.

11. Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность / 6-е издание. — М.: Красанд, 2010. — 216 с.
12. Леонтьев А.А. Лекции по общей психологии. — М.: Изд-во Смысл, 2000. — 506 с.
13. Муҳиддинов А.Ф. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти. — Т.: Ўқитувчи, 1995. — 78 б.
14. Назарова А. В. Методика обучения студентов бакалавриата педагогического вуза иноязычной монологической речи на основе междисциплинарной интеграции: Дисс. ... канд. пед. наук. — Пермь, 2018. — 167 с.
15. Пассов Е.И. Методология методики: Теория и опыт применения. — Липецк: Изд-во ЛГПУ, 2002. — 287 с.
16. Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе/ Г.В. Рогова, Ф.М. Рабинович, Т.Е. Сахарова. — М.: Просвещение, 1991. — 287 с.
17. Содиков. А. Умумий тилшунослик. — Т.: BAYOZ, 2014. — 200 б.
18. Тарлаковская Е.А. Обучение студентов лингвистического вуза способам реализации функции воздействия монологической речи: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. — Новгород, 2009.
19. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе // Общие вопросы методики. — М., 2001. — 160 с.

References

1. Antonova I.I. *Inostrannye yazyki v shkole*, 2012, No. 4, (5), pp. 72-80.
2. Vil'gelm fon Gumbol'dt. *Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu. 2-e izdanie* (Selected works on linguistics. 2nd edition), Moscow: Progress, 2000, 396 p.
3. Vinogradov V.V. *Teoriya khudozhestvennoi rechi* (Theory of artistic speech) Moscow, 2003, 180 p.
4. Volkova L.V. *Obuchenie grammaticheski pravil'noi rechi literaturno-razgovornogo stilya na 2 etape yazykovogo vuza (frants. yazyk)* (Teaching grammatically correct speech of literary and colloquial style at the 2nd stage of a language university (French. language)): candidate's thesis, Moscow, 1985, 217 p.
5. Golovan' I.V. *Obuchenie kreativnoi pis'mennoi rechi na vtoroi stupeni obshchego obrazovaniya: na materiale nemetskogo yazyka* (Teaching creative writing at the second stage of general education: based on the material of the German language): candidate's thesis, Moscow, 2008, 195 p.
6. Dushkova N.N. *Obuchenie tvorcheskomu monologicheskomu vyskazyvaniyu uchashchikhsya starshikh klassov srednei obshcheobrazovatel'noi shkoly s ispol'zovaniem metoda proektov (na materiale angliiskogo yazyka)* (Teaching creative monologue utterance to senior secondary school students using the project method (based on the material of the English language)): Extended abstract of candidate's thesis, Moscow, 2009.
7. Zimnyaya I.A. *Lingvopsikholgiya rechevoi deyatel'nosti* (Linguopsychology of speech activity), M.: MPSI, Voronezh: NPO MODEK, 2001, 432 p.
8. Zimnyaya I.A. *Psikhologiya obucheniya inostrannym yazykam v shkole* (Psychology of teaching foreign languages at school), Moscow: Prosveshchenie, 1991, 222 p.
9. Kolmakova O. A. *Metodika obucheniya inoyazychnomu nauchnomu vystupleniyu budushchikh ekonomistov-mezhdunarodnikov (angliiskii yazyk)* (Methods of teaching foreign-language scientific presentation of

future international economists (English)): Extended abstract of candidate's thesis, Irkutsk, 2008, 22 p.

10. Leont'ev A.A. *Psikholingvisticheskie edinitsy i porozhdenie rechevogo vyskazyvaniya. 4-e izdanie* (Psycholinguistic units and the generation of speech utterance. 4th edition), Moscow: URSS, 2007, 306 p.

11. Leont'ev A.A. *Yazyk, rech' i rechevaya deyatelnost'. 6-e izdanie* (Language, speech and speech activity. 6th edition), Moscow: Krasand, 2010, 216 p.

12. Leont'ev A.A. *Lektsii po obshchei psikhologii* (Lectures on general psychology), Moscow: Smysl, 2000, 506 p.

13. Muhiddinov A.G. *Ukuv zharaenida nutk faoliyati* (Speech activity in the educational process), Tashkent: Ukituvchi, 1995, 78 p.

14. Nazarova A. V. *Metodika obucheniya studentov bakalavriata pedagogicheskogo vuza inoyazychnoi monologicheskoi rechi na osnove mezhdistsiplinarnoi integratsii* (Methodology obucheniya studentov bakalavriata pedagogicheskogo Voza inoyazichnoy monologicheskoy rechi na osnove mejdissiplinarnoy integratsii): candidate's thesis, Perm', 2018, 167 p.

15. Passov E.I. *Metodologiya metodiki: Teoriya i opyt primeneniya* (Methodology of the methodology: Theory and application experience), Lipetsk: LGPU, 2002, 287 p.

16. Rogova G.V. *Metodika obucheniya inostrannym yazykam v srednei shkole* (Methods of teaching foreign languages in secondary school), Moscow: Prosveshchenie, 1991, 287 p.

17. Sodikov A. *Umumii tilshunoslik* (General Linguistics), Tashkent: BAYOZ, 2014, 200 p.

18. Tarlakovskaya E.A. *Obuchenie studentov lingvisticheskogo vuza sposobam realizatsii funktsii vozdeistviya monologicheskoi rechi* (Teaching students of a linguistic university how to implement the function of the impact of monologue speech): Extended abstract of candidate's thesis, Novgorod, 2009.

19. Shcherba L.V. *Prepodavanie inostrannykh yazykov v srednei shkole. Obshchie voprosy metodiki* (Teaching foreign languages in secondary school. General questions of methodology), Moscow, 2001, 160 p.